

כשרות חומרי עזר בתעשיית המזון

הרב יצחק דביר

פתיחה

בעבר, דיני התורה על בהמות טמאות וטהורות ועל שקצים ורמשים, היו נראות כהלכות לא שכיחות, שאינן באות לידי ביטוי בדרך כלל במטבח הבית. כיום כמעט בכל מאכל מעורבים חומרי עזר רבים, חומרי טעם וריח, חומרים מייצבים, חומרי צבע, חומרי מרקם, וחומרי משיחה, שרבים מהם עשויים מבעלי חיים (טמאים וטהורים), מיצוי חרקים ועוד.

שאלות כשרותיות רבות עלו על החומרים הללו, בגלל נחיצותם לתעשיית המזון המודרנית, ובעקבות כך שרבים מהם אי אפשר לייצר בדרך כשרה, או שעלותו של ייצור שכזה רב.

הדיון המרכזי בו דנו הפוסקים נסוב סביב חומר הג'לטין, חומר זה נחוץ ביותר לתעשיית המזון, סגולתו היא הקרשת ועיבוי מאכלים ושמירה על מירקמם, לכן הוא נמצא במאכלים מוקשים (מוס, גלידה, סוכריות, מרשמלו, קרמים ועוד), ובמאכלים רבים נוספים (משקאות אלכוהוליים ומשקאות קלים, מעדני חלב ועוד). יש לדון בהיתר השימוש בחומר זה, האם נחשב הוא כבשרי או כפרוה, וכן בדין תערובת שהוא מעורב בה.

במאמר זה נסקור בקצרה את הסוגיות המנחות את פוסקי ההלכה בבואם לפסוק את כשרותם של חומרי הגלם.

א. כשרות העצמות

החומר המרכזי המיוצר מעצמות הוא הג'לטין, (יש להעיר שלא כל הג'לטין מקורו מעצמות, וחלקים גדולים ממנו נעשים מעור או מפרקים של בהמות, והמשובח ביותר הוא ג'לטין מעור חזיר). בלא פיקוח הלכתי על תהליך הייצור עלולים להפיק אותו מבהמות טמאות או מטהורות שלא נשחטו האסורות באכילה, יש לדון האם גם העצמות נכללו בכלל איסור זה.

בנידון זה דנו הפוסקים בדברי הגמרא בחולין (צח:) שכתבה שעצמות האיסור מצטרפות להיות על מנת לבטלו בשישים. אמנם להלכה נפסק (שו"ע צ"ט א') שהעצמות הרכות נחשבות כאיסור, והעצמות הקשות מצטרפות להיתר¹. ובפרי מגדים² הביא שתי אפשרויות להבנת טעם ההיתר, או מפני שלעצמות אין טעם כלל, אבל הטעם של שאר התבשיל מתפזר גם בו ולכן בטל בו, או שיש לעצמות טעם המסייע לבטל את טעם האיסור, אבל טעמם אינו טעם חשוב שנאסר.

כאמור, מפסק השולחן ערוך משמע שטעם העצמות היבשות אינו אוסר, אמנם יש לדון האם מותרת גם אכילת העצמות עצמן. דבר זה לכאורה מוכח מדברי הרמב"ם³ שכתב לגבי איסור אכילת נבלות וטרפות, וגם לגבי בשר בחלב, שאכילת העצמות עצמה אסורה מן התורה, וזו גם לשון השולחן ערוך⁴ "המבשל שליל בחלב חייב, וכן האוכלו, אבל המבשל שליא או עור וגידים ועצמות ועיקרי קרנים וטלפים הרכים פטור, וכן האוכלם פטור". ומדייק הש"ך מדברי השולחן ערוך שכתב רק "פטור" – "ה"נ איסורא מיהא איכא". אם כן לכאורה יש איסור מדרבנן באכילת העצמות, ורק טעמן מותר (ומה שכתב "המבשל" צריך לומר שדווקא בבשר וחלב שעצם הבישול אסור, אסרו בעצמות מדרבנן), וכן דעת הפרי מגדים⁵. אמנם יש שהסבירו שהמילה "הרכים" בסוף דברי השולחן ערוך מתייחסת לכל הסעיף, ולא אסרו הרמב"ם והשו"ע מדרבנן אלא את העצמות הרכות, אבל הקשות מותרות לכתחילה, ואם כן גם אם יטחנו את העצמות עצמן ויעשו מהם ג'לטין (כמו שעשו בעבר) הן יהיו מותרות לשיטה זו כל עוד מדובר בעצמות הקשות⁶.

במפעלים רבים, על מנת להפריד את הבשר מן העצמות בתהליך הפקת הג'לטין, מערים עליהם מים רותחים, מצב זה יוצר בעיה גם לשיטות המתירות את אכילת העצמות עצמן, משום שבעת עירוי המים החמים העצמות בולעות מבשר האיסור, וכבר התייחס למקרה דומה השולחן ערוך⁷ וכתב שאם התבשל בשר האיסור קודם נפילתו לקדירה, העצמות

1. אמנם בשולחן ערוך לא חילק בין העצמות, אך בביאור הגר"א ס"ק הבין שזו כוונתו באומר שהמוח שבעצמות מצטרף עם האיסור, וה"ה לעצמות הרכות, ואמנם בש"ך ס"ק א' בבאר הגולה הבינו שהשו"ע מתיר גם את העצמות הרכות, אבל הש"ך עצמו אכן חלק עליו וס"ל שיש לחלק ביניהם.

2. משב"ז ס"ק א'.

3. מאכלות אסורות פ"ד ה"ח, ובפ"ט ה"ו.

4. יו"ד פ"ז ז'.

5. שפ"ד שם.

6. כן הבין בתשובת הרה"ג יחזקאל אברמסקי שהובאה בשו"ת ציץ אליעזר בתחילת ח"ד, וכן הוא בשו"ת אחיעזר ח"ג ל"ג, ובפרמ"ג דלעיל הביא שכן כתב במנחת יעקב, וכתב שקשה לומר כן, וכפרמ"ג הבינו במנחת יצחק ח"ג קמ"ז, ובאג"מ או"ח ח"ד סימן ע"ז.

7. צ"ט ב'.

מצטרפות לאיסור כיון שבלעו ממנו. אם כן גם לשיטת המתירים את אכילת העצמות אין לסמוך על כך אלא כאשר מקפידים שלא יערו מים חמים על העצמות בעוד הבשר עליהם (כיום ישנה שיטה חדשה להפריד את הבשר מן העצמות על ידי מכבש), או לחילופין שידאגו להגעיל את העצמות במים רותחים לאחר מכן⁸ (אמנם הגעלה כזו יכולה לפגוע בתפוקת הג'לטין). אמנם, יש להעיר שמכיון שההתייחסות לעצמות הוא ככלי, הן אינן אוסרות אלא כאשר הן בנות יומן, אבל לאחר מכן נפגם הטעם הבלוע, לרוב עשיית הג'לטין נעשית אחרי שעברו 24 שעות מעת הבליעה, וממילא העצמות אינן אוסרות, אך אין להשתמש בהן לכתחילה, ויש לעיין האם גזירת חכמים שלא להשתמש בכלי שאינו בן יומו אוטו בן יומו שייכת גם על עצמות.

ב. חומרי עזר מחרקים

חומרי עזר רבים עשויים מחרקים שאכילתם אסורה מן התורה, אמנם כאשר החרקים מאוסים יש לברר מה דינם:

בשולחן ערוך⁹ נאמר ש"כל דבר שטעמו פגום, אינו אוסר תערובתו", אמנם הסבירו המפרשים¹⁰ שהיתר זה נכון דווקא במאכלים הראויים לאכילה שנפגמו, אמנם חרקים שמראש אינם ראויים לאכילה אסורים, כיון שהתורה אסרתם אף על פי שהם סרוחים.

אמנם ישנם שני היתרים שעליהם ניתן להתבסס בחומרי גלם העשויים מחרקים:

א. כאשר חרקים אלו נתנו טעם במאכל, אך ממשותם אינה מעורבת בו הם אינם אוסרים אותו משום שטעמו פגום.

ב. כאשר יש רוב כנגדם, אף כאשר ממשותם מעורבת במאכל יש מתירים¹¹.

ג. מאכל שהתייבש

רבים מן המוצרים הנעשים מבעלי חיים, עוברים תהליך של ייבוש לפני עשייתם. ויש לדון בדינם.

8. שלא גרע מכלי עצם שניתן להגעילם.

9. ק"ג א'.

10. פרמ"ג שפ"ד ק' א', פר"ח ק"ג א'.

11. פרמ"ג משב"ז קג, א.

המשנה בעבודה זרה (כט): כותבת שחרצנים וזגים של יין נסך, אם הם יבשים מותרים. המשנה כותבת שהם נחשבים יבשים רק לאחר י"ב חודש, או שהיו בתנור. על פי זה כתב הרמ"א¹² שעור של קיבה, שמולחים אותו ומייבשים אותו עד שנעשה כעץ, מותר להעמיד בו חלב, ואין בכך איסור של בשר וחלב.

הפרי מגדים¹³ נתן לייבוש זה שני תנאים:

א. אין ההיתר שייך אלא בעור קיבה וכדומה, שהוא דבר דק שמתייבש יפה, אבל אם מדובר בחתיכה עבה, אפילו אם היא קשה כעץ אסורה, כיון שאולי יש בתוכה מעט לחלוחית¹⁴.
ב. אין ההיתר שייך אלא בעודו יבש, אבל אם מבשלים אותו ומרככים אותו חוזר לאיסורו¹⁵.

אמנם בפתחי תשובה¹⁶ הביא שיש שחלקו על שני תנאים, והתירו גם בשר עבה, וגם כאשר חוזרים ומבשלים אותו.

ד. מאכל שנפגם מאכילה

חומרי גלם רבים עוברים בשלבי הכנתם עיבוד בעזרת כימיקלים, עיבוד זה יוצר פעמים רבות שלב שבו המאכל אינו ראוי לאכילה כלל, למשל הג'לטין עובר השרייה במי סיד על מנת לפגום חומרים רבים הנמצאים בו, וצריך לדון האם סברא זו היא גם כן סניף להיתר.

כתב הרמב"ם¹⁷ "כל האוכלים האסורים אינו חייב עליהם עד שיאכל אותם דרך הנאה, חוץ מבשר בחלב וכלאי הכרם... כיצד... או שעירב דברים מרים כגון ראש ולענה לתוך יין נסך... או שאכל אוכל האסור אחר שהסריח והבאיש ובטל מאוכל אדם הרי זה פטור". האחרונים נחלקו בהבנת דברי הרמב"ם:

דעת הכרתי ופלטי¹⁸ שלפי הרמב"ם יש חלוקה מוחלטת בין בשר וחלב, שבהם הדבר אסור אפילו אם המאכל נפגם, ובין שאר איסורים שמותר להשתמש בו אם נפגם מאכילה.

12. פ"ז, י'.

13. ס"ק ל"ג.

14. כך הסבירו החמודי דניאל מליחה נ"ז.

15. וכן סברו גם הכה"ח ס"ק פ"ח, ושו"ת חת"ס יו"ד פ"א.

16. ס"ק כ'.

17. מאכלות אסורות פי"ד הלכה י' – י"א.

18. יו"ד פ"ז ט"ו. כתב הכרתי ופלטי שכל מה שנאסר בבשר וחלב זה דווקא כשאוכל את ממשותו, אבל אם רק טעמו הפגום נפלט, אינו אסור כלל, כיון שלא נאסר טעם פגום מעולם.

אמנם בחוות דעת¹⁹ כתב שרק כאשר נפגם האיסור מחמת מאכל חיצוני שנפל והתערב בו, יש הבדל בין בשר בחלב לשאר איסורים, כיון שעיקר המאכל הוא טוב, ואם יתקנו או ימתקו יחזור המאכל לאיסורו, אבל כאשר האיסור נסרח מעצמו, אינו אוסר גם בבשר וחלב.

מחלוקת נוספת השייכת לעניין זה נוגעת לעובדה שאחר שחומר הגלם נפגם פועלים לשם כך שהוא יחזור ויהיה ראוי לאכילה. לדעת החוות דעת (שם) מאחר שנפגם בטל ממנו שם האיסור ואינו חוזר לאיסורו גם אם יתקנו וימתקו אותו²⁰. אמנם יש מן הפוסקים שחלקו וכתבו שגם כאשר נסרח האיסור בעצמו, אם ימתקו ויחזור להיות ראוי לאכילה, יחזור לאיסורו²¹.

ה. בשרי או חלבי

האופנים שהובאו לעיל המתירים שימוש בחומרי עזר העשויים מנבלות וטרפות, מבטלים מן המאכל את מעמדו ההלכתי ולכן ייחשב המאכל כפרוה. אך כאשר חומרי הגלם אינם עוברים את אחד מן התהליכים שהוזכרו לעיל – המאכל ייחשב כבשרי ואין לערבו במאכל חלבי²².

בחומר גלם שטעם היתרו משום שהוא נפגם מאכילה במהלך הכנתו, ראינו לעיל שישנה מחלוקת אחרונים האם הוא תמיד נחשב כבשרי, או שדווקא כאשר הוא פגום מחמת חומר פוגם שהתערב בו הוא נחשב כבשרי אך כאשר הוא פגום מחמת עצמו נחשב כפרוה.

ו. סיכום

על מנת להתיר חומרי עזר העשויים מנבלות וטרפות, לשימוש בתעשיית המזון הכשרה, יש צורך בכמה תנאים:

- אם חומר העזר עבר שלב בו הוא לא היה ראוי לאכילה מחמת עצמו, יש שהתירו²³, ויש שאסרו²⁴.

19. יו"ד ק"ג ס"ק א'.

20. וכן סובר גם בשו"ת אחיעזר ח"ב סימן י"א.

21. עיין מנחת יצחק ח"ה ה' שהביא לכך ראיות מפוסקים רבים.

22. אג"מ יו"ד ח"ב כ"ז, וכתב שם למעט מאכלים שנעשים מעורות יבשים, שבהם יש סברא לומר שאין איסור בשר וחלב כלל.

23. חוות דעת ק"ג א', שו"ת אחיעזר ח"ב י"א.

24. מנחת יצחק שם ה' ה'.

2. אם חומר העזר עבר שלב שבו הוא לא היה ראוי לאכילה רק מחמת כימיקלים או חומרים פוגמים אחרים ששמו בו, פוסקים רבים יותר אסרו²⁵, ויש שהתירו גם את זה, אך בבשר וחלב יהיה אסור לכל הדעות לאכול את ממשותו, אבל טעמו מותר²⁶.
3. חומר עזר העשוי מעצמות יש שהתירוהו אפילו אם לא נפגם, ובלבד שלא בלעו העצמות מטעם האיסור, אמנם רבים אסרוהו.
4. חומרי עזר העשויים מבעלי חיים שנפגמו במהלך הכנתם, אם נפגמו בעצמם, יהיו מותרים, ואם נפגמו מחמת חומרים שהכניסו אליהם, ולאחר מכן מועילים למאכל כשמעורבים בו, יהיו אסורים. חרקים וכדומה הפגומים מתחילת ברייתן אסורים.
5. חומרי עזר העשויים ממאכלי איסור שהתייבשו, יש שהתירו אותם אפילו אם הם עבים, ואפילו אם חזרו והתרככו לאחר מכן. אמנם יש שאסרו במאכלים עבים, או גם במאכלים דקים אם התרככו בבישול לאחר מכן.

25. חו"ד שם.

26. כרתי ופלטי פ"ז ט"ו.